

Aidə Ziyad qızı BƏXTİYAROVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin doktorantı,

E-mail: aida.baxtiyarovaa1@gmail.com.

**AZƏRBAYCANDA NEFTKİMYA EMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ VƏ
PRAKTİKİ MƏSƏLƏLƏRİ****Xülasə**

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda neftkimya emalı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinin baxılmasından ibarətdir. Bunun üçün neftkimya emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyi problemləri araşdırılmış və bununla bağlı məsələlər ümumiləşdirilmişdir. Azərbaycanda neftkimya emal müəssisələrinin gücləndirilməsi üçün zəruri addımların atılmasının vacibliyi əsaslandırılmışdır. Neftkimya emal müəssisələrinin müasir dövrdə qarşısında duran hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Yaxın perspektivdə Azərbaycanda neftkimya emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində konseptual baxımdan tövsiyələr verilmiş və təkliflər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarilə məlum olan iqtisadi metodlardan - analiz, sintez, müqayisə, statistika və ümumiləşdirmə metodlarından ibarətdir. Məqalənin hazırlanmasında həmçinin müxtəlif tədqiqatçıların neftkimya emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətlilik problemlərinə dair fikirləri də nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti əsas etibarilə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun mühüm sahələrindən olan neftkimya kompleksinin müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində təkliflərin hazırlanması və fəaliyyət strategiyalarının yenilənməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda neftkimya müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində daha səmərəli fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanaraq tətbiq edilməsilə bilavasitə əlaqəlidir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd edə bilərik ki, bu tədqiqatda verilmiş materiallar əsas etibarilə aparılmış təhlillərə söykənmiş və bu baxımdan orijinallığı ilə fərqlənir. Başlıca elmi yenilik isə müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyalaşdırılması kontekstində neftkimya emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində səmərəli təkliflərin hazırlanması və bununla bağlı əsaslandırılmaların aparılmasıdır. Eyni zamanda, global çağırışlara cavab verən fəaliyyət mexanizmlərinin işlənməsi və həyata keçirilməsi istiqamətində əsaslı tədbirlərin görülməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Baxılan problemlər üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: Azərbaycan, neftkimya emal müəssisələri, neftkimya emal müəssisələrinin problemləri, rəqabətqabiliyyətlilik problemləri, rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi, nəzəri-metodoloji yanaşmalar, praktiki məsələlər.

UOT: 330.356:661:338.24**JEL: F15; F19; L60****Giriş**

Müasir dövrdə emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, mövcud xammal resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xammal resurslarından təkrar emal proseslərinin təşkili hesabına yeni istehsal sahələrinin yaradılması, istehsal zənciri üzrə istehsalın genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla xammal resurslarından səmərəli istifadə edilməsi hesabına daha çox gəlir əldə götürmək və fəaliyyətin rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi mümkündür. Belə ki, dünya təcrübəsində ən güclü resurslara malik olan enerji resursları bazarının son onilliklərdə emal istiqaməti

daha çox maraq doğurmaqdadır. Bir çox texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif ölkələrdən ucuz xammallar, o cümlədən, ilk növbədə enerji xammalları - neft və qaz təbii xammallarını alaraq onları emal etməklə daha çox gəlir əldə edirlər. Digər tərəfdən, dünyanın neftkimya bazarı özünün dəyərinə və intensivliyinə görə heç də neft bazarından geri qalmır və əldə olunan gəlirlilik səviyyəsinə görə yüksəkdir [1].

Bütün bunlar onu göstərir ki, neft və təbii qaz kimi mühüm xammalların daha dərin emalında neft-kimya kompleksinin rolunu artırmaq müasir dövrdə strateji fəaliyyət istiqamətlərindən biridir.

Bu amillər Azərbaycan üçün də xarakterikdir. Belə ki, Azərbaycan neft ölkəsidir və neft sənayesinin inkişafı məhz bizim ölkə ilə bağlıdır. Hələ 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda neft sənayesi inkişaf etdikcə emal sənayesi də inkişaf etmiş, neftkimya və kimya müəssisələri də yaranmağa başlamışdır. Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycanda çox güclü neftkimya kompleksi Sumqayıt sənaye mərkəzində formalaşdırılmışdır. Bakıda istehsal olunan neft xammalının müəyyən bir hissəsinin neftkimya kompleksində emal edilərək müxtəlif kimya və neftkimya məhsullarının alınması üçün yarımfabrikatlar alınmışdır. Lakin, həmin dövrdə bu məsələlərin daha yüksək səviyyədə və milli maraqlara uyğun olaraq fəaliyyətinin təmin edilməsi mümkün olmamışdır. Belə ki, bu kimi istehsalatların yaradılması, zavodların tikilməsi, xammalla təminat məsələləri, eyni zamanda hazır məhsulların bölüşdürülməsi Moskva tərəfindən aparılırdı və demək olar ki, nə etmək lazım olduğunu yalnız Moskva müəyyənləşdirirdi və s.

Neftkimya emal müəssisələrinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə konseptual yanaşmaların tədqiqi

Qeyd edək ki, Sovetlər Birliyi dövründə iri müəssisələrin hamısı demək olar ki, Moskvaya tabe idi və ittifaq tabeçiliyində idarə olunurdular. Buna görə də istehsal sahələrinin genişləndirilməsi ilə bağlı şərait Azərbaycanda neftkimya kompleksinin daha səmərəli təşkilinə imkan vermirdi. Əsas etibarilə Azərbaycanda xammal təyinatlı məhsulların istehsalı daha çox planlaşdırılırdı. Təsadüfi deyildir ki, Sumqayıt kimya sənaye kompleksində kiçik bir ərazidə kifayət qədər zərərli olan və ekoloji problemlər yaradan 3 xlor istehsalatı fəaliyyət göstərirdi. Əslində burada bir xlor istehsalatının olması kifayət idi. Digər tərəfdən, ətraf mühitdə ekologiya baxımından problemlər yaradan digər kimya zavodlarının da tikintisi Sumqayıtda həyata keçirilmişdi. Buna görə də, daha səmərəli ekoloji cəhətdən əlverişli olan neftkimya kompleksi sahələrinin əlavə istehsal zənciri üzrə inkişaf etdirilməsi Moskvanın maraqlarında deyildi.

Lakin, müstəqilliyimizin bərpasından sonra Azərbaycanda bu məsələlərə yanaşmalar dəyişmişdir və bir çox zərərli müəssisələr, ekoloji baxımdan əlverişsiz olan müəssisələr ləğv edilmiş, civə, xlor istehsalı və digər bu kimi ekoloji

problemlərə gətirib çıxaran istehsalatlar tamamilə ləğv edilmişdir. Həmin istehsalatların yerində isə müasir dövrün texnologiyalarına uyğun kimya komplekslərinin yaradılmasına başlanılmışdır. Artıq Azərbaycan regionda ilk dəfə iri kimya sənaye parkını, yəni Sumqayıt Kimya Sənaye parkını formalaşdırmışdır.

Hazırda Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında rezidentlərin sayı 35-ə çatmışdır və yatırılan investisiyaların ümumi həcmi 3,3 milyard dollardan çoxdur. Burada 8 min insan işlə təmin edilmişdir. Hesab edirik ki, getdikcə bu imkanlar daha da artacaqdır. Həm də bu fikirdəyik ki, burada istifadə olunmayan ehtiyat mənbələri və neftkimya emal müəssisələrinin daha yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi və onların rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi problemləri vardır. Belə ki, Sumqayıt Kimya Sənaye kompleksində, yəni ölkənin əsas neftkimya mərkəzində olan müəssisələrin əksəriyyəti iri müəssisələr, ilk növbədə neftqaz xammalının emalı ilə məşğul olan müəssisələr Azərbaycan Respublikası dövlət neft şirkətinin tabeçiliyində yerləşir. Təəssüf ki, çoxlu sayda kimya və neftkimya məhsullarının istehsal olduğu bu kompleksdə hazırda istehsal olunan məhsulların sayı xeyli məhdudlaşdırılıb və az miqdarda neftkimya məhsulları istehsal olunur.

Son illərdə iki mühüm və iri kimya müəssisələri istismara verilmişdir və ayrıca olaraq kimya və neftkimya sturukturu kimi formalaşmışdır. Sumqayıtda istismara verilən bu müəssisələr hazırda ölkənin aparıcı qeyri-neft sektoru müəssisələri kimi qiymətləndirilə bilər və hər birinin reallaşdırılmasına 700-800 milyon avro dəyərində investisiyalar yatırılmışdır. SOCAR Polimer, eyni zamanda SOCAR Karbamid kimi iri müəssisələrin istehsal qurğularının tikilməsi, neft və təbii qaz xammallarının emalının genişləndirilməsi ilə nəticələnmişdir. Burada həm ölkəmizin tələbatına uyğun üzvi kənd təsərrüfatı gübrələrinin istehsal edilməsi, həm də çox mühüm yarımfabrikat olan polipropilen istehsalının, eyni zamanda xətti polietilenin, yəni aşağı təzyiqli polietilenin istehsalı mümkün olmuşdur.

Demək olar ki, bu məhsullar üzrə ölkəmizdə daxili tələbatı ödəməklə, həm də ixrac potensialı artırılmış, xarici bazarlara rəqabətqabiliyyətli məhsullarla çıxış imkanları genişləndirilmişdir [2 s. 65]. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasında bu iki müəssisənin payı 500-600 milyon dollar həcmində qiymətləndirilir. Amma,

əslində xammal bazasının genişləndirilməsinin mümkün olacağı təqdirdə bu rəqəmin artması da mümkündür. Təəssüf ki, hazırda həmin müəssisələrin hər birinin xammal təminatında müəyyən problemlər vardır. Məsələn, bizə görə, Azərbaycanda nəinki hazırda 600 milyon kub metr təbii qaz xammalı hesabına fəaliyyət göstərən və illik gücü 600 min ton olan karbamid istehsalatının istehsal gücünün artırılması mümkündür. İkinci karbamid istehsalı qurğusunun istismara verilməsi ölkəmizə xeyli əlavə gəlir və valyuta resursları gətirə bilər. Yaxud, SOCAR Polimer kimi çox qiymətli istehsal və emal qurğusunun xammal təminatı aşağı səviyyədədir. Belə ki, hələ 1988-ci ildən istismara verilən unikal qurğu, EP-300 qurğusu hesab edirəm ki, öz texniki resurs imkanlarının tükəndiyi dövrdədir və fiziki gücünün xeyli hissəsini itirmişdir. Bu qurğu nə qədər modernizasiya edilsə, təmir olunsə belə yaxın perspektivdə daha müasir texnologiyalar əsasında yeni istehsal emal kompleksini, EP-450 kompleksini və yaxud digər bu qəbildən olan emal komplekslərinin, emal qurğularının ölkəmizə gətirilməsi və neftqaz xammallarının emalı nəticəsində yeni istehsal güclərinin yaradılması olduqca vacib məsələlərdəndir. Bunun vacibliyi onunla bağlıdır ki, hazırda həm istifadəyə verilmiş və müasir texnologiyalar əsaslı SOCAR Polimerin layihə gücü ilə işləməsi, həm də digər yeni istehsal komplekslərinin yaradılması məqsədilə yarımfabrikat bazasının, yəni xammal bazasının formalaşdırılması vacibdir. Təəssüf ki, hazırda modernizasiya olunmuş “EP-300” qurğusu layihə gücünün üçdə biri səviyyəsində işləyir. Yəni bu kompleksin illik xammal emalı gücü 700-800 min ton, hətta biraz da çoxdur. Lakin, kompleksin öz texniki imkanlarını artıq itirməsi və daha yüksək səviyyədə xammal resurslarının ayrılması mexanizminin hələ ki, formalaşdırılmaması səbəbindən burada il ərzində istehsal olunan xammal layihə gücünün qeyd etdiyimiz kimi 30-40 %, başqa sözlə üçdə biri səviyyəsindədir.

Yaxın perspektivdə Azərbaycanda neftkimya emal müəssisələrinin daha rəqabətqabiliyyətli olması və dünya bazarlarına çıxarılması üçün hesab edirəm ki, dünya təcrübəsinə daha dərindən müraciət edilməli və yüksək texnologiyalar əsasında qurğuların ölkəmizə gətirilərək istismara verilməsi təmin edilməlidir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında - dünyanın neft hasilatı üzrə öndə gedən ölkəsində neftkimya məhsulları istehsalının

ümumi dəyəri 100 milyardlarla dollar həcmində ölçülür və burada çox iri neftkimya emal kompleksləri yaradılmışdır. Azərbaycanda da bu kimi təkliflər və fikirlər zaman-zaman səslənmişdir. Lakin, təəssüf ki, bu vaxta qədər nə müasir dünya standartlarına cavab verən neftayırma zavodu, nə də ki, çoxfunksiyalı neftkimya emal kompleksi istismara verilməmişdir. Bu haqda Qaradağ rayonu ərazisində Səngəçaldı böyük layihənin olmasına baxmayaraq, hələ də bu istiqamətdə maliyyə resurslarının ayrılması və yaxud investisiyaların cəlb edilməsi məsələləri gecikməkdədir.

Hesab edirik ki, bu baxımdan neftkimya müəssisələrinin idarə edilməsi problemləri də təkmilləşdirilməlidir. Son 10-15 il ərzində bu idarəetmə prosesləri bir neçə dəfə təkmilləşdirilmə proseslərini keçmişdir və idarəetmə mexanizmlərinin yenilənməsi gedir. Yüksək texnologiyalar əsaslı və daha rəqabətqabiliyyətli emal müəssisələrinin yaradılması, həm də dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi hesabına, özəl sahibkarlıq subyektlərinin neftkimya sahəsində rolunun artırılması sayəsində mümkün olarsa bilər.

Neftkimya müəssisələrinin innovativ fəaliyyətini aktivləşdirmək üçün əsas vəzifələrdən birinə həmin müəssisələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və sənayenin ümumi strukturunda elmtutumlu məhsulların xüsusi çəkisinin artırılmasını təmin edən investisiya və innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi daxildir. Hazırda kompleksin müəssisələrinin işgüzar fəallığının artması, əlavə dəyərdə yüksək xüsusi çəkiyə malik innovativ məhsulların buraxılışının xüsusi çəkisinin artması hesabına sənayedə istehsalın həcm və mənfəətini artırmaq mümkündür. Təkcə, innovativ məhsul yaratmaq kifayət deyil, həm də analoji məhsullar istehlakçı tərəfindən qəbul edilməli və təqdir olunmalı səviyyədə rəqabətqabiliyyətli məhsula çevrilməlidir. Buna yalnız istehlakçının nöqtəyi-nəzərindən məhsulun alınmasına qərar verərkən onun ən vacib xüsusiyyətlərindən biri olan yüksək keyfiyyətli innovativ aktiv xidmətlərin köməyi ilə nail olmaq olar. Bu xüsusilə yüksək texnologiyalı məhsullar üçün keçərlidir. Buna uyğun olaraq, fikrimizcə bu halda innovativ fəaliyyət, xüsusən də müəssisədə rəqabət mühitini formalaşdıran və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini təmin edən mal və xidmətlərin əsas xüsusiyyətlərinə nail olmağa yönəldilməlidir.

Müasir şəraitdə istehsalın səmərəliliyinin və neftkimya müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin artırılmasına yeni texnologiyalar, rəqabətqabiliyyətli neftkimya məhsullarının yeni növlərində ifadə olunan innovasiya proseslərinin inkişafı yolu ilə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün dövlətin və xarici investorların dəstəyi tələb olunur. Neftkimya müəssisələrini yüksək innovativ inkişaf səviyyəsinə, rəqabətqabiliyyətli innovativ məhsul istehsalına hazırlamaq və istehsal etmək qabiliyyətinə çatdırmaq üçün daha çox investisiya, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ən son yerli və xarici texnologiyaların, elmi işlərin fəal şəkildə tətbiqi vacibdir.

Digər tərəfdən, avadanlıq və texnologiyanın daim yenilənməsi innovasiya prosesini rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının, daxili və dünya bazarlarında neftkimya emalı müəssisələrinin mövqelərinin qazanılmasının, qorunub saxlanılmasının, məhsuldarlığının, səmərəliliyinin, innovativ fəallığının artırılmasının əsas şərtinə çevirir. Neftkimya emalı müəssisələrinin inkişafının elmi-texniki və innovativ sferasında əsas məqsədlər resursa qənaət edən yüksək səmərəli texnologiyaların işlənilməsinə və tətbiqinə, elmi-texniki innovasiyalara tələbatın artırılmasına yönəlmiş innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması, elmi-tədqiqat sahəsində kadr potensialının inkişafı və neftkimya kompleksinin hərtərəfli texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsidir. Lakin, müəssisədə keyfiyyətli idarəetmə sistemi tətbiq edilmədən buna nail olmaq mümkün deyil. Ona görə də neftkimya emalı müəssisələrində tətbiq olunan keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminə xüsusi diqqət yetirilməlidir [3, s.310].

Neftkimya emalı müəssisələrinin daxili və xarici bazarlarda istehlakçıların tələblərinə tam cavab vermək, yeni və mövcud satış bazarlarını inkişaf etdirmək, innovativ məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, davamlı mənfəət əldə etmək üçün keyfiyyət idarəetmə sistemi aşağıdakılara yönəldilməlidir:

1. Planlaşdırma və büdcələşdirmə sistemlərini, habelə idarəetmə və vergi uçotunu özündə birləşdirən mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin fəaliyyət göstərməsi və davamlı təkmilləşdirilməsi.

2. Beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun keyfiyyətin idarə edilməsi prinsiplərinin

mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemində inteqrasiyası.

3. Beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun keyfiyyətli idarəetmə sisteminin fəaliyyət göstərməsi və davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi.

4. Müasir korporativ informasiya sistemindən istifadə.

5. İstehlakçıların gözləntilərinə uyğun olaraq yeni məhsul növlərinin yaradılması və mövcud güclərin genişləndirilməsi.

6. İnnovativ məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, innovativ məhsul və xidmətlərin istehsalının maya dəyərinin azaldılması.

7. Yüksək keyfiyyətli xammal, material, komponentlərin etibarlı təchizatçıların seçilməsi və təchizatçılarla qarşılıqlı faydalı əsasda yaradıcı əməkdaşlığın inkişafı.

8. Texnoloji pozuntuların, avadanlıqların nasazlığının, insidentlərinin, fəvqəladə halların, keyfiyyətsiz xidmət hallarının sayının azaldılması.

9. Müəssisədə bütün işçilərin proseslərin davamlı təkmilləşdirilməsi, innovativ məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üzrə fəaliyyətə cəlb edilməsi.

Keyfiyyətli idarəetmə sistemi istehsal olunan innovativ məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyində aparıcı rol oynayır. Çünki, bu, istehsal prosesinə nəzarət etməyə, mümkün qüsurların qarşısını almağa imkan verir.

Dünya iqtisadi sistemində baş verən global rəqabət mühiti, transformasiyalar neft-kimya sənayesi kimi mütərəqqi istehsal kompleksinin gücləndirilməsini, bu sahədə yeni iqtisadi vasitələrin (məsələn, texnoparkların, xüsusi iqtisadi zonaların və s.) tətbiq edilməsinin və həmin sahənin innovativ əsaslarla inkişafının sürətləndirilməsini zəruri edir. Hazırda demək olar ki, neftkimya emalı müəssisələri iri məhsuldar qüvvələr və səmərəli istehsal sahələrinə malikdir ki, onlardan tam gücü ilə istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, neftkimya emalı müəssisələrinin müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyətinin gücləndirilməsi və daim modernləşdirilməsi prosesləri sürətləndirilməlidir [4, s.71]. Çünki, neftkimya emalı sənayesində müasir yüksək texnologiyalı və məhsuldar istehsal sahələrinin yaradılması milli iqtisadiyyatın inkişafına və artım dinamikasına mühüm töhfə verə bilər. Bu sahə geniş zəncirvari təsirə malikdir. Yəni, neftkimya emalı sənayesinin çoxsaylı məhsulları və yarımfabrikatları əsasında əlavə dəyər yarada bilən digər sənaye sahələrinin

təşkili, emal müəssisələrinin genişləndirilməsi, kiçik və orta sahibkarlığın güclü potensialının yaradılması, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və bü-tövlükdə ölkədə iqtisadi fəallığı artırmaq mümkündür. Respublikamızda bu məqsədlə kompleks tədbirlər həyata keçirilir və gələcəkdə də davam etdirilməlidir [5, s.2].

Məlumdur ki, yüksək texnologiyalar əsasında ölkənin texniki inkişafı neftkimya sənayesində istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Bu, ona olan tələbin və rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsindən, neft-kimya emalı məhsullarının inkişafından asılıdır. Neft-kimya emalı sənayesində istehsal olunan məhsulların təkmilləşdirilməsi məqsədilə onların keyfiyyətinə, çeşidinə və buraxılış həcminə ciddi nəzarət olunmalıdır. Neftkimya emalı sənayesinin rəqabətə davamlı inkişafı bir sıra daxili və xarici amillərdən asılıdır. Xarici amillərə daxildir: 1) bazarda məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin edən xammal və materialların dəyəri əsasında müəssisənin istehsal fəaliyyətinin təşkili; 2) neftkimya emalı müəssisələrinin uzunmüddətli investisiya layihələrində iştirakı; 3) neftkimya emalı sənayesinin davamlı inkişafında dövlət investisiyalarından istifadənin stimullaşdırılması; 4) mütəxəssislərin hazırlanması və yenidən hazırlanması prosesinin təkmilləşdirilməsi. Daxili amillərə aşağıdakılar daxildir: 1) müəssisənin enerji və resursa qənaət edən texnologiyalarının dəfələrlə tətbiqi ilə istehsal; 2) emal məhsullarının istehsalında sərf edilən əmək, material və enerji xərclərinin aşağı səviyyəsi; 3) innovativ texnologiyaların tətbiq hesabına xammalın ehtiyatla emalı; nanotexnologiyaların tətbiqi və s [6, s.108].

Qeyd edək ki, neftkimya emalı müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi yollarından biri kimi onun modernləşdirilməsi çıxış edir. Neftkimya emalı sənayesi daim modernləşdirilməyə ehtiyacı olan əsas sahələrindən biridir. Neftkimya emalı sənayesinin məqsədyönlü modernləşdirilməsi yüksək keyfiyyətli neftkimya emalı məhsullarına tələbatın ödənilməsi imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaqla, istehsalda yüksək əlavə dəyərli məhsulların payını artırmaqla ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin təmin edilməsinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Bunun üçün neftkimya emalı müəssisələrinin modernləşdirilməsinin optimal sxem və mexanizmlərinin seçilməsi və onların həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması ilə bağlı bir çox

məsələlərin həlli tələb olunur. Neftkimya emalı sənayesinin texnoloji modernləşdirilməsinə stimullaşdırıcı və onun səmərəliliyinin artırılmasını təmin edən şərait və amillərin müəyyən edilməsinə və təhlilinə diqqət yetirilməsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir [7, s.3].

Yeni şəraitdə Azərbaycan neftkimya emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi potensialı və istiqamətləri

Rəqabət qabiliyyətinin bir və ya bir neçə göstərici qrupu üzrə qiymətləndirilməsi münasibdir. Çünki o, müəssisənin sənaye və ya regionda homogen müəssisələr sistemində ümumi reyting yerini müəyyənəlməyə imkan verir. Bu mexanizmin əsas üstünlüyü müəssisənin müxtəlif aspektlərini əhatə edən mürəkkəb göstəricilər sisteminin təhlilinə əsaslanmasıdır. Ümumiyyətlə, neftkimya emalı müəssisəsinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili bir qrup əsas göstəricilər üzrə aparılır: 1. Qeyri-maddi aktivlər. 2. Əsas vəsaitlər. 3. İnvestisiyalar (dövriyyədən kənar aktivlər). 4. Digər uzunmüddətli aktivlər. 5. Maliyyə investisiyaları. 6. Material və istehsal ehtiyatları. 7. İstehsal məsrəfləri. 8. Debitor borcları. 9. Öz kapitalı. 10. Büdcə vəsaitləri və büdcədən kənar fondlar. 11. Kreditor borcları. 12. Maliyyə nəticələri. Yuxarıda qeyd olunan göstəricilər verilən hallar üçün istifadə oluna bilər: 1) Neftkimya emal müəssisələrinin istehsal imkanlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı onların istehsal güclərinin təkcə ölçüsünü deyil, həm də mütənasibliyini və istifadə səviyyəsini müəyyən etmək; 2) Neftkimya emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin daha əhatəli qiymətləndirilməsini aparmaq və 3) Neftkimya sənayesində rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin sistemli qiymətləndirilməsi və təhlilini aparmaq.

Cədvəl 1-də neftkimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi verilmişdir.

Neftkimya emalı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün strateji istiqamət kimi məhz müasir yüksək texnologiyalar sisteminin formalaşmasına əsaslanmaqla modernləşdirilməsidir. Ümumiyyətlə, neftkimya emalı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması üçün müasir yüksək texnologiyalar sisteminin formalaşmasına əsaslanan modernləşdirilməsi onların iqtisadi inkişafının lazımı tempini və keyfiyyətini təmin etməyə imkan verir [8, s. 433].

Cədvəl 1

Neftkimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün göstəricilərin təsnifatı [8, s.265]

Göstərici qrupu	Neftkimya müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinin göstəriciləri	Göstəricilər qrupunun xüsusiyyətləri
1. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətinin göstəriciləri.	Maya dəyəri. Məhsul satışından daxilolmalar. Satışdan gəlir. Xalis gəlir. Aktivlərin rentabelliği. Məhsulun rentabelliği. İstehsalın rentabelliği. Satışların rentabelliği. Xüsusi kapitalın rentabelliği. Mütləq likvidlik. Cari likvidlik. İnventar dövriyyəsi. Debitor borcların (kreditor borcları) dövriyyəsi. Dividend gəlirləri. Müəssisənin bazar (real) dəyəri.	Müəssisənin maliyyə-texniki-iqtisadi vəziyyətinin səviyyəsini göstərir.
2. İstehsalın istehsal-texnoloji səviyyə göstəriciləri.	Neftin emalı dəriniyi. İkinci dərəcəli proseslərin və ilkin neft emalı aqreqatlarının faktiki yükü əmsalı.	İstehsal texnologiyalarının mütləq istifadə səviyyəsini əks etdirir.
3. Müəssisənin istehsal imkanları göstəriciləri	Orta illik istehsal gücü. Əsas fondlardan yüklənmə əmsalı. İstehsalın mərhələləri üzrə istehsal güclərinin mütənasiblik əmsalı.	İstehsal güclərinin ölçüsünü, mütənasibliyini və istifadə səviyyəsini xarakterizə edir

Qeyd edək ki, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan matris üsulları hər bir metod üçün xüsusi olan koordinat sistemində matrislərin qurulmasına əsaslanır ki, bu da ən çox bazarın inkişaf sürətini və məhsulun və ya müəssisənin mövqeyini əks etdirir. Müəssisə sürətlə inkişaf edən bazarda nə qədər çox paya malikdirsə, bir o qədər rəqabətə davamlıdır. Digər üsullar qrupu effektiv rəqabət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu üsullara görə, iqtisadi fəaliyyətin göstəriciləri şirkətin bazarda rəqabətli mövqeyini müəyyənəlməyə imkan verir, onun maliyyə, innovativ sabitliyini, zamanla rəqiblərin təzyiqinə tab gətirmək qabiliyyətini əks etdirir. Bu metodlar qrupunun üstünlüyü hesablamaların sadəliyindədir. Bununla belə, bu üsullardakı göstəricilər işlərin keçmiş və ya cari vəziyyətini əks etdirir və makro-ekoloji amilləri nəzərə almır.

Rəqabət qabiliyyətliliyin qiymətləndirmənin bu metodları dörd qrup göstəriciyə əsaslanır: 1) müəssisənin istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi (məhsul vahidinə istehsal xərcləri, kapitalın məhsuldarlığı, rentabellik, əmək məhsuldarlığı); 2) müəssisənin maliyyə vəziyyəti (müxtəriyyət əmsalı, ödəmə qabiliyyəti əmsalı, mütləq likvidlik əmsalı, dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi

əmsalı); 3) əmtəə və ya xidmətlərin satışının və təşviqinin təşkilinin səmərəliliyi (satışın rentabelliği, məhsulların həddən artıq yığılması əmsalı, istehsal güclərindən istifadə olunma əmsalı, reklamın və satışın fəaliyyətinin təşviqinin effektivlik əmsalı); 4) malların rəqabət qabiliyyəti (malların keyfiyyəti, malın qiyməti) və s.

Nəticə

Yaxın perspektivdə Azərbaycanda neftkimya emal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından bir sıra təklifləri irəli sürməyi vacib hesab etmişik:

1. İlk növbədə Azərbaycanda neft və təbii qaz xammalının neftkimya emal müəssisələrində emal olunması və yeni əlavə dəyər mənbələrinin formalaşdırılması məsələlərinə konseptual yanaşmalar yenidən baxılmalı və bununla bağlı müvafiq qərarlar qəbul olunmalıdır.

2. Azərbaycanda neftkimya emal müəssisələrinin dünya bazarlarında daha rəqabət qabiliyyətli olması üçün hazırda istismarda olan "EP-300" qurğusunun istismardan çıxarılması və yeni müasir neftkimya emal kompleksinin yaradılması istiqamətində əsaslandırılmış investisiya-innovasiya layihəsi hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

3. Ölkənin neftkimya emal müəssisələri arasında rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün özəl sektorun təbii qaz və neft xammalı resurslarına çıxışı təmin olunmalı, bu sahədə özəl investisiyaların cəlb edilməsi stimullaşdırılmalıdır.

4. Azərbaycanda təbii qaz və neft xammalının resurslarının müəyyən hissəsinin neftkimya emal kompleksinə göndərilməsi hədəflərinin dəqiqləşdirilməsi və bununla bağlı ölkənin enerji balansında daha dəqiq hesabatların aparılması və bu istiqamətdə əlavə dəyər yaratmaq gücünə malik olan istehsal sahələrinin tikilməsinin planlaşdırılması və bu proseslərə neftkimya sahəsində dünyada öncül texnologiyalara malik şirkətlərə və holdinqlərə müraciətlərin edilməsi, onların ölkəmizə gəlməsi və investisiyalar yatırılması məsələlərinə baxılmalı, bununla bağlı beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya komplekslərinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı: Elm və təhsil, – 2012, – 156 s.

2. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və ixrac potensialının artırılması istiqamətləri. Audit № 4, cild 26, 2019, – s. 61-73.

3. Шинкевич, А.А. Управление качеством инноваций в нефтехимической промышленности / А.А.Шинкевич, В.Р.Медведева, Р.Р.Халитов // Вестник Казанского технологического университета. – 2014. – Т. 17. № 21, – с. 305-311.

4. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksi: potensialın qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, – 156 s.

5. Kazımova, Ə.X. Ağır sənaye sahələrinin inkişafının ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsində strateji əhəmiyyəti // “Geostrategiya” jurnalı, Bakı, 2018 № 01 (43).- s.37-39. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_30.pdf.

6. Səmədova, T. Rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində innovasiyanın rolu // İpək yolu, 2017. №3, – s.106-113.

7. Золотухина, Т.В. Организационно-экономическое обеспечение модернизации предприятий нефтеперерабатывающей промышленности. Дисс. к.э.н. Нижний Новгород, 2014, – 27 с.

8. Aliyev, Sh.T. Strategic role of Sumgayit in the development of petrochemical industry of Azerbaijan / The International Conference on Actual Problems of Chemical Engineering - APCE 2020. - Azerbaijan State of Oil and Industry University. 24-25 december 2020. p.430-435.

Аида Зияд гызы БАХТИЯРОВА,

докторант Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности.

E-mail: aida.baxtiyarova1@gmail.com.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ УСИЛЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ПРЕДПРИЯТИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Целью исследования является рассмотрение теоретико-методологических и практических вопросов усиления конкурентоспособности нефтехимических предприятий Азербайджана в современных условиях. С этой целью раскрыты важнейшие проблемы повышения конкурентоспособности нефтеперерабатывающих предприятий, которые замедляют их развитие и выход на внешний рынок. Обоснована необходимость усиления трансфера высоких технологий и сдачи эксплуатацию более конкурентоспособных нефтехимических комплексов по переработке нефти и природного газа. Рассмотрены перспективные направления развития усиления конкурентоспособности нефтехимических предприятий Азербайджана в ближайшей перспективе. Подготовлены соответствующие предложения и рекомендации. Методология исследования заключается в общеизвестных экономических методах - синтеза, сравнения, статистики и обобщения. Кроме того, рассмотрены мнения и подходы разных учёных и

исследователей, которые рассматривали проблемы усиления конкурентоспособности нефтехимических предприятий в нынешних условиях. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения научно-практических доводов данной статьи в организации и реализации более эффективных механизмов усиления конкурентоспособности нефтехимических предприятий Азербайджана. Результаты исследования заключаются в эффективном использовании полученных научных и практических результатов исследования в разработке и реализации более эффективных механизмов и усилении стратегий деятельности для повышения конкурентоспособности нефтехимических перерабатывающих предприятий в Азербайджане. Оригинальность исследования и научная новизна исследования – материалы, использованные в статье, рассматриваются на основе конкретных анализов и обогащены авторскими подходами. В качестве основной научной новизны можно рассмотреть разработку и формирование более современных теоретико-методологических и практических подходов к усилению конкурентоспособности нефтехимических предприятий Азербайджана. Обоснована необходимость интенсификации трансфера более современных технологий, которые могут способствовать эффективной переработке сырьевых ресурсов нефти и газа Азербайджана и, тем самым, смогут создать более эффективную среду деятельности в сфере нефтехимического комплекса страны. Подготовлена группа предложений и рекомендаций по усилению конкурентоспособности нефтехимических предприятий Азербайджана для активного выхода на мировые рынки.

Ключевые слова: Азербайджан, нефтехимия, нефтехимические предприятия, конкурентоспособность, усиление конкурентоспособности, теоретико-методологические аспекты, практические вопросы.

Aida Ziyad BAKHTIYAROVA,
Doctoral student of Azerbaijan State Oil and Industry University,
E-mail: aida.baxtiyarovaa1@gmail.com

THEORETICAL, METHODOLOGICAL AND PRACTICAL ISSUES OF STRENGTHENING THE COMPETITIVENESS OF PETROCHEMICAL ENTERPRISES IN AZERBAIJAN

Summary

The purpose of the research is to consider theoretical, methodological and practical issues of strengthening the competitiveness of petrochemical enterprises in Azerbaijan in modern conditions. The most important problems of increasing the competitiveness of petrochemical enterprises are revealed, which slow down their development and entry into the foreign market. The need to strengthen the transfer of high technologies and the commissioning of more competitive petrochemical complexes for the processing of oil and natural gas is justified. Promising directions for the development of strengthening the competitiveness of petrochemical enterprises of Azerbaijan in the near future are considered. Appropriate proposals and recommendations are given then. The research methodology consists in well-known economic methods - synthesis, comparison, statistics and generalization. In addition, the opinions and approaches of various scientists and researchers who considered the problems of strengthening the competitiveness of petrochemical enterprises in the current conditions are considered. The practical significance of the research lies in the possibility of using the scientific and practical arguments of this article in the organization and implementation of more effective mechanisms for strengthening the competitiveness of petrochemical enterprises in Azerbaijan. The results of the research consist in the effective use of the obtained scientific and practical results of the study in the development and implementation of more effective mechanisms and strengthening operational strategies to increase the competitiveness of petrochemical processing enterprises in Azerbaijan. The originality of the research and the scientific novelty of the research - the materials used in the article are considered on the basis of specific analyzes and enriched by the author's approaches. The main scientific novelty can be considered the development and formation

of more modern theoretical, methodological and practical approaches to strengthening the competitiveness of petrochemical enterprises in Azerbaijan. The need to intensify the transfer of more modern technologies that can contribute to the effective processing of oil and gas raw materials of Azerbaijan and, thus, will be able to create a more effective environment in the field of petrochemical complex of the country. A group of proposals and recommendations to strengthen the competitiveness of petrochemical enterprises in Azerbaijan for active access to world markets are given in the end of the article.

Key words: Azerbaijan, petrochemicals, petrochemical enterprises, competitiveness, strengthening of competitiveness, theoretical and methodological aspects, practical issues.